

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

EMLÉKKÖNYV SZABÓ T. ATTILA SZÜLETÉSÉNEK
110. ÉVFORDULÓJÁN

Szerkesztette
BENŐ ATTILA
T. SZABÓ CSILLA

Kolozsvár, 2016

A kötet támogatói:

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla

Lektorálta: Bárh M. János, Benő Attila, Farkas Tamás, Fazakas Emese,
N. Fodor János, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Péntek János,
T. Szabó Csilla, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Tóth Valéria

© Szerzők, 2016

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke
Műszaki szerkesztés: Virág Péter
Borítóterv: Bodó Zalán

Nyomdai munkálatok: F&F Nyomda, Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Az ember és a nyelv – térben és időben : Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján / szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

ISBN 978-606-739-047-6

I. Benő, Attila (ed.)

II. Szabó, Csilla (ed.)

811.511.141

TARTALOM

Előszó.....	7
I. A NYELVTUDÓS ÉS AZ EMBER	
T. Szabó Csilla: Szabó T. Attila, a nyelvész és az ember	11
Szabó T. E. Attila: Szabott időkben. Gondolatok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> kapcsán	18
B. Gergely Piroska: Személyes emlékeim Szabó T. Attiláról.....	29
Posgay Ildikó: Emlékezem Szabó T. Attilára (1906–1987) és Szabó T. Ádámra (1946–1995).....	34
II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN	
Hoffmann István: A helynevek kormeghatározó értékéről.....	39
Rácz Anita: Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai	50
Győrffy Erzsébet: Szabó T. Attila és a kalotaszegi vízrajzi köznevek. Szempontok a kalotaszegi vízrajzi köznevek vizsgálatához	62
Tóth Valéria: Helynevek és személynevek rendszerösszefüggései a régi magyar nyelvben.....	70
N. Fodor János: A történeti személynév földrajzi kutatások újabb perspektívái	89
Vörös Ferenc: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár és a családnév földrajzi kutatások kapcsolódási pontjai	106
Bárth M. János: A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban	134
Már Orsolya: Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek nyelvi elemzése.....	144
III. A NYELV IDŐBELISÉGE	
Benő Attila: Szabó T. Attila és a román nyelvi hatás történetének vizsgálata	157
Fazakas Emese: Címzójtípusok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> ban	167
Szentgyörgyi Rudolf: Helynév-etimológia és művelődéstörténet	174
Juhász Dezső: Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében	183
Terbe Erika: A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban	191

ELŐSZÓ

2016. január 29–30-án Szabó T. Attila születésének 110. évfordulójára rendezett konferenciát az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének nyelvészcsoportja, társszervezésben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézettel. A kétnapos konferencián olyan előadások hangzottak el, melyek tematikájukban kötődnek a nagy erdélyi nyelvész munkásságához. Ezen szövegek szerkesztett változatát tartalmazza ez a kötet, amellyel tisztelegni kívánunk Szabó T. emlékének. A könyvben a tanulmányokat témakörök szerint csoportosítottuk: *A nyelvtudós és az ember* címet viselő első részben kaptak helyet a megemlékező írások T. Szabó Csilla, Szabó T. E. Attila, B. Gergely Piroska, Posgay Ildikó tollából, amelyek egyfelől objektív életrajzi adatok alapján tárgyalják a nyelvész életét és munkásságát, másfelől személyes emlékeket idéznek. A második, nagyobb részben (*Nevek térben és időben*) élő, történeti névtani kutatások és névföldrajzi vizsgálatok kapnak helyet. Ebben a részben szerepel szerzőként Hoffmann István, Rácz Anita, Györffy Erzsébet, Tóth Valéria, N. Fodor János, Vörös Ferenc, Bárh M. János, Már Orsolya. A kötet harmadik része (*A nyelv időbelisége*) nyelvtörténeti, etimológiai, kontaktológiai vizsgálatok eredményeit bemutató közleményeket tartalmaz. Itt olvasható Benő Attila, Fazakas Emese, Szentgyörgyi Rudolf, Juhász Dezső és Terbe Erika tanulmánya.

Ezzel a kötettel tovább gyarapodik a Szabó T. Attila emlékét ápoló kiadványok sora, hiszen hatalmas munkássága, kivételes személyisége számos tanítványt, barátot vonzott, akik minden jeles alkalommal megemlékeztek róla. Balassa Iván 1996-ban, születésének 90. évfordulóján monográfiában mutatta be rendkívüli életét, páratlanul gazdag munkásságát. Halálának tizedik évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság tudományos ülést tartott emlékének tisztelegve. Ugyanakkor születésének 100. évfordulójára Budapesten emlékkönyv jelent meg Bárh M. János szerkesztésében a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének közös kiadásában.

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori munkatársa, vezetője emlékét kivételes módon ápolja: itt lelt otthonra az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkaközössége, az Egyesület gondoskodott a szótár kiadásáról, sőt a szerkesztői utánpótlásról is. Születésének 90. évfordulóján, 1996-ban az EME emléktáblát avatott a fehéregyházi református templomban, melyet Kós András készített. 2006-ban, születésének centenáriumi évében egész rendezvénysorozattal emlékeztek meg a nagy tudósról. Kolozsváron születésnapján mutatták be az EME székházában az Erdélyi magyar szótörténeti tár XII. kötetét, majd májusban az EME vándorgyűlését Désen

---

tartotta, mely alkalommal az előadók szintén Szabó T. munkásságához kapcsolódó témákról értekeztek. Ugyanez évben a MTNE konferencián számos előadás hangzott el az Tárhoz kapcsolódóan.

2012. március 3-án, halálának 25. éves évfordulóján könyvbemutatóval egybekötött konferencián emlékeztünk méltó módon, a kolozsvári közönséggel ismertetve a helynévi adattárának Budapesten megjelent köteteit.

Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága máig ható, ennek bizonyítéka ez a kötet is, valamint számos megjelent könyv és tanulmány, amelyek akár a jeles erdélyi kutató által kezdeményezett forráskiadványokra támaszkodnak, akár valamilyen általa már felvetett kérdéskör továbbgondolására vállalkoznak.

A SZERKESZTŐK

HOFFMANN ISTVÁN

Debreceni Egyetem, hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu

A HELYNEVEK KORMEGHATÁROZÓ ÉRTÉKÉRŐL*

1. Szabó T. Attila tudományos pályájáról szólva szinte minden értékelő fontosnak tartja kiemelni annak rendkívüli sokszínűségét, tematikus gazdagságát.¹ Való igaz, hogy Erdély nagy tudósa a nyelvtudománynak több ágát művelte, s eredményei számos területen ma is megkerülhetetlenek, és bizonyára még hosszú évtizedeken át hivatkozási alapul szolgálnak jó néhány tudományos probléma megközelítésében. Lexikográfiai munkái – szótárai, adattárai – pedig az évszázadok múlásával is kétségkívül dacolni fognak. E gazdag életmű határai ráadásul a nyelvtudomány különféle területein jócskán túllépve mélyen belenyúlnak az irodalomtudomány, a néprajz- és történettudomány, a művelődéstörténet kérdésköreibe is.

Mindezek fényében aligha meglepő, hogy e multidiszciplináris életműben fontos szerepet játszott a jellegzetesen interdiszciplináris tudományként számon tartott névkutatás is. Szabó T. Attilának a nevek iránt mutatott kitüntetett figyelmét leginkább talán a neveknek éppen az a sajátossága keltette fel, hogy a személy- és a helynevek jó néhány tudományszak számára szolgálnak nemegyszer nélkülözhetetlen forrásul.

Szabó T. Attila az onomasztika tárgyköréből számos könyvet, rövidebb-hosszabb tanulmányt tett közzé, amelyeket ma is rendre idéznek a szakterület kutatói. Legfőbb eredményének e téren én mégis azt tekintem, hogy munkássága több vonatkozásban is fordulatot, szemléletváltást hozott a magyar névkutatás történetében. Elsősorban azzal, hogy tudományos szintre emelte az élőnyelvi helynévanyaggal való foglalkozást, s ezt összekötötte a közép- és újmagyar kori forrásokból való adatolással. Ez bizonyára Erdély történetének sajátos forrásviszonyaiból is következett valamelyest, ám ilyen módon szakított azzal a Melich János és Kniezsa István megteremtette hagyománnyal, amely az Árpád-kort tekintette a helynévkutatás legfőbb, néha pedig szinte egyedüli vizsgálható időszakának. Hatalmas levéltári forrásfeltárása és élőnyelvi gyűj-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

1 Lásd például Balassa 1996: 47; Imre 1976: 246.

tőmunkája révén Szabó T. Attila ráadásul a mikrotoponimák addig szinte teljesen mellőzött csoportját is beemelte a nyelv- és névtudomány forrásanyagába. Egyidejűleg új műfajt is teremtett a magyar névkutatásban: a területi helynév-monográfiát, amely egy-egy kisebb-nagyobb vidék, illetve település helynévanyagának a minél teljesebb bemutatására vállalkozik. Szabó T. Attilának ezen a téren nemcsak Erdélyben akadtak követői, hanem e művek mintát adtak ahhoz a gyűjtőmunkához is, amelyet a 20. század utolsó harmadában végeztek a szakemberek a magyar nyelvterület anyországi részein. Szabó T. Attila névkutató munkássága révén Erdély és a Partium térsége nemcsak felkerült a magyar névkutatás térképére, hanem ott rögtön meghatározó szerepet is kapott.

Szabó T. Attila munkái hatalmas névanyagismeretről tanúskodnak, erre támaszkodott azokban az esetekben is, amikor valamilyen fontos elméleti kérdésben fogalmazta meg a véleményét. Ilyen alapállásból szól hozzá az alább kifejtendő problémakör egyik részkérdéséhez, a pusztaszemélynévi helynevek ügyéhez is. Kertész Manó tanulmányára reagálva vitatja annak megállapításait, különösképpen a szóban forgó helynévtípusnak a nomadizáló életformához való kötését, továbbá produktivitásának a csupán a 13. századig való kiterjesztését, „amelyeket – írja Szabó T. Attila – mint helynévkutató semmiképpen sem tudok összeegyeztetni a tőlem ismert helynévi adatokból leszűrhető tényekkel” (1940: 127). Tanulmányának nemcsak a bevezető gondolatai, hanem a rövidke írás záró sorai is túlmutatnak az abban tárgyalt problémakörön, és szerzőjük elmélet-módszertani alapállását is nagyon világosan tükrözik: „E megjegyzések [ti. Szabó T. Attila tanulmánybeli véleménye] is mutatják talán azt, hogy milyen más eredményre juthatunk akkor, ha helynévkutatás közben nem pusztán a középkori okleveles helynévanyagot vesszük számításba, hanem az újabb korok sokkal bőségesebb és így sokkal biztosabb következtetésekhez segítő helynévkincsét is” (i. m. 129). Szabó T. Attila itt idézett gondolatai az előadásom címében jelzett téma alábbi tárgyalásában is mércéül szolgálhatnak.

2. Az úgynevezett kor(meg)határozó nevek elmélete a magyar történeti helynévkutatás egyik alapvető fontosságú tétele az 1940-es évek óta, amely – részben módosult tartalommal, de valójában változatlan megalapozással és konklúziókkal – a közelmúlt, sőt napjaink magyar névkutatásában, nyelvtörténeti és történettudományi vizsgálataiban is sokak által vallott és munkáikban felhasznált felfogásnak tekinthető. Az elmélet alap gondolatát Kniezsa István a magyar történeti helynév-tipológia kidolgozásához kapcsolódóan vázolta fel az alábbi formában: „Vannak [...] helynevek, amelyek csak bizonyos korban keletkezhetnek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakulhattak” (1943–44: 112). Bárczi Géza – főképpen Kniezsa kutatásaira támaszkodva – nála is határozottabb megfogalmazását adta e tételnek: „a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” (Bárczi 1958: 149).

Ennek az elgondolásnak az alapjai egy-egy névtípushoz kapcsolódóan már korábban is megfogalmazódtak a magyar névkutatásban. Maga Kniezsa Magyarország 11. századi népeit kutatva a törzsnevekből alakult településnevekről azt állapította meg, hogy „a törzsnevekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni” (1938: 371). Melich János – akinek munkásságához Kniezsa e téren közvetlenül kapcsolódott – ugyanerről a névcsoportról azt tartotta, hogy ezek a nevek „nem keletkezhetek a X. századon túl” (Melich 1925–29: 359).

Az, hogy a fenti elgondolások elméletté szerveződhetnek, annak köszönhető, hogy Kniezsa István több helynévtípusra is kiterjesztette tételét, meghatározva keletkezésük időhatárait. A törzsnévi helyneveket a 10. század vége és a 11. század közepe között létrejött megnevezéseknek tartotta (1938: 371). Az ún. pusztaszemélynévből keletkezett helynevek – amelyeket szerinte az őshazából hozott magával a magyarság – megítélése szerint legfeljebb a 13. század közepéig alakultak (1943–44: 126–8). Ugyanide sorolta a népnévből létrejött formáns nélküli településneveket (*Besenyő, Tót* stb.) is (i. m. 127). A templomcímbe alakult helységneveket a 12–13. század fordulója és a 14. század eleje közötti időszakra datálta (i. m. 131). Az *-i* képzős nevekről azt tartotta, hogy ezek „korhatározó jelentősége igen nagy”, mert e „helynévtípus csak aránylag nagyon rövid ideig volt eleven”: a 11. század közepétől a 12–13. század határáig (i. m. 124–5). Bizonytalan állásfoglalást látunk Kniezsánál a *-d* képzős nevekkel kapcsolatban, amikor arról szól, hogy a magyarság 12. század utáni településterületein ezek már nem fordulnak elő (i. m. 127), Bárczi viszont e neveket a 14. század előtről, főképpen a 12. századból valónak mondja (1958: 155). A *falva, háza, laka, telke, szállása* utótagú településnevek keletkezésének Kniezsa csak az alsó időhatárát jelöli meg a 13. század elejével (1943–44: 128), bár hozzáfűzi, hogy ezen „öszszetételék kora sem látszik azonosnak” (i. m. 129).

3. Aligha lehet kérdéses, hogy Kniezsát a kormeghatározó névtípusok elméletének kidolgozására elsősorban a forráshiány készítette. A magyarság Kárpát-medencebeli történetének első évszázadából hazai forrással nem rendelkezünk, a külföldiek közül is csak egy jelentősebbet, Konsztantinosz császár Bizáncban született munkáját (DAI) ismerjük, és a 11. századból szintén igen kevés forrás maradt ránk. E kisszámú fennmaradt nyelvi anyag (főképpen hely- és személynév) alapján Kniezsa István aligha tudta volna még csak töredékesen is felvázolni a 11. századi Magyarország etnikai állapotát. Az erre a feladatra vállalkozó munkájában azonban 642 adatot kötött ehhez az évszázadhoz, többféle módszer felhasználásával (1938: 456–71). Az adatállomány legnagyobb részét, az összes név 40%-át tette ki a törzsnévi helynevek csoportja, amelyet – mint fentebb láttuk – kormeghatározó értékénél fogva kapcsolt ehhez az időszakhoz. Ha pusztán a 11. századi forrásokban ténylegesen megtalálható előfordulásokat vette volna számba, akkor csupán 6 törzsnévi településnévvel számolhatott

volna. Nem véletlen tehát, hogy a nevek kormeghatározó értékének tételét először éppen e névtípus kapcsán vetette fel.

Azt nyilvánvalóan nem vitathatjuk, hogy az egyes helynevek forrásokban való első feltűnése nem azonos a nevek keletkezésének idejével – a névkeletkezés pillanatának megragadására csak igen kivételes esetekben van lehetőségünk a források alapján –, mivel a névkeletkezéshez képest teljesen esetleg körülménynek tartható, hogy egy-egy nevet írásban mikor rögzítettek. Jogos tehát az a törekvés, hogy a tudományos kutatás a forrásokban való feltűnés mögött a névkeletkezés időszakát, pontos időpontját is igyekszik megállapítani. A kérdés csupán az, hogy e cél eléréséhez tudunk-e megbízható eljárásokat, tudományosan is megalapozott módszereket alkalmazni.

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy maga Kniezsa milyen fogódzókat, bizonyítékokat használt fel tételének megfogalmazásához, s ezek révén milyen elvi alapokra helyezte a kormeghatározó helynevek elméletének egész konstrukcióját.

Kniezsa a törzsnévi helynevek keletkezésének megszűnését azzal magyarázta, hogy a törzsek megnevezései néhány generáció után kiestek a közösségi, népi emlékezetből (1938: 371, 1943–44: 124). A *-d* képzős nevek létrejöttének korát annak alapján határozta meg, hogy a magyarság 12. század utáni településterületein ilyen névformák nem fordulnak elő (i. m. 127), s ugyanígy a magyarság megtelepülése alapján adta meg a személynév + *laka* típusú nevek kronológiáját is (i. m. 129). Az *-i* képzős nevek keletkezésének alsó határát aszerint állapította meg, hogy pogány kori személynemekhez e képző nem kapcsolódik, ahogyan a 11. század előtt a Kárpát-medencébe beköltözött népek megnevezéséhez sem (i. m. 125), a felső határt pedig a nevek adatolásához kötötte. A pusztai személynévi helyneveket az ősmagyar korba vezette vissza különösebb magyarázat nélkül (i. m. 126), ugyanezeknek és a velük azonos megítélés alá eső népnévi településneveknek a felső határát pedig ugyancsak az adatoláshoz kapcsolta (i. m. 128). A forrásokban való előfordulások alapján határozta meg a személynév + *falva*, *háza*, *telke* stb. összetételű (i. m. 128) és a patrocíniumi eredetű (i. m. 131) településnevek keletkezésének időszakát.

Mindezekből világosan kitűnik, hogy a Kniezsa által felvázolt teóriának egységes elméleti háttere nincs, az egyes névtípusok kormeghatározó értékét többféle érv alapján próbálta igazolni és időhatárait konkrétan meghatározni.

A törzsi helynevekről Kniezsa a beszélők feltételezett nyelvi emlékezete alapján nyilatkozott, amikor úgy vélte, hogy a törzshöz való tartozás tudata a magyarság körében már a 11. századra elhomályosult, azaz a törzseket jelentő szavak kiestek a nyelvi elemkészletből, s így a továbbiakban helynevek alapjául sem szolgálhattak. E feltevést főképpen arra alapozta, hogy a törzsek megnevezései ilyen funkcióban egyedül Konsztantinosz császár munkájában fordulnak elő, és még a magyar ősgeszta sem említi őket (Kniezsa 1938: 371). Az e kérdés körül zajló polémia később leginkább arról szólt, hogy a népi emlékezet vajon mennyi időre, hány emberöltőnyi korszakra

tud visszanyúlni,² s egyedül Kristó Gyula vetette fel, hogy a törzsnevek hiánya az említett forrásokból azok sajátos céljaival magyarázható, és nem feltétlenül jelzi együtt a szavaknak a nyelvből való kihullását is (Kristó 1976: 40). Az a körülmény azonban fel sem vetődött, hogy az „emberi emlékezet”, a „társadalmi emlékezet” aligha olyan kategória, amely alkalmas lehet kronológiai viszonyok objektív és pontos meghatározására: általában sem, de specifikusan amiatt sem, hogy az emlékezés időhatárai nyilvánvalóan nem függetlenek az emlékezet tárgyától. A vitában az a szempont sem merült fel, hogy éppen a törzsek nevéből alakult településnevek már önmagában a létükkel, a mindennapi névhasználat gyakorlatán keresztül is ébren tarthatták a törzshöz tartozás tudatát, mivel a helynevek szemantikai motivációja a beszélők névkompetenciájának közösségileg továbbhagyományozódó fontos összetevője. Ezzel együtt sincs azonban semmi fogódzónk ahhoz, hogy akár csak hozzávetőlegesen is véleményt alkothassunk a törzsek megnevezéseinek szókincsbeli változásáról, különösképpen pedig ennek időbeli körülményeiről.

Kniezsa István két névtípus – a *-d* képzős és a *laka* utótagú helynevek – esetében a Kárpát-medence középkori (12. századi) településtörténeti viszonyaira alapozza érvelését, az ide tartozó nevek ugyanis szerinte a magyarság e századot követő megtelepedési területein nem fordulnak elő. Már Kristó Gyula is helyesen utalt arra, hogy valamely helynévtípus megléte, illetve hiánya egy bizonyos területen a nyelv dialektális jellegzetességének is tekinthető (1976: 86). Ehhez nemcsak azt tehetjük hozzá, hogy a területi eltérések nem mindig kapcsolhatók össze időbeli különbségekkel, hanem még azt is, hogy a teljes ómagyar kori – és még inkább a középmagyar kori – forrásanyag pontos ismerete nélkül az egyes névtípusok területi elterjedtségéről a Kárpát-medence egészére vonatkozóan meglehetősen nehéz még ma is nyilatkozni, Kniezsa munkájának a keletkezésekor pedig még ennél is jóval hiányosabbak voltak az erről való megbízható ismeretek. A fő gond ezzel a névtípussal kapcsolatban azonban mégis az, hogy a magyarság településtörténetét – ami itt a nevekre vonatkozó következtetések alapjául szolgál – leginkább éppen a helynevek alapján lehet megismerni: eszerint pedig a Kniezsa által alkalmazott következtetési eljárás tisztán csak logikai tekintetben sem tartható hibátlannak.

Az *-i* képzős helynevek keletkezésének alsó határát Kniezsa annak alapján állapította meg, hogy e formáns az ún. pogány kori nevekhez, illetve a 11. század előtt a Kárpát-medencébe beköltözött népek megnevezéseikhez nem kapcsolódik. A népnevek többféle morfológiai szerkezetben is előfordulnak a helynevekben,³ de természetesen nem mindegyik népnév szerepel minden típusú névszerkezetben. Az egyes for-

2 Ezekhez és a problémakör további részleteihez lásd Hoffmann–Tóth 2016: 18–21.

3 Ennek a 16. századig bezárólag teljesnek tekinthető adattárát közli Rácz Anita (2011), aki 39 népnevet mutat be öt alakszerkezeti típusban.

II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

mák hiányát aligha magyarázhatjuk kronológiai okokkal, hanem főképpen a nyelvi változatosság megjelenését láthatjuk e bizonyos tekintetben véletlenszerű sokszínűségben: a beszélők a rendelkezésükre álló nyelvi lehetőségeket ugyanis soha nem arányosan elosztva, minden lehetséges elemre kiterjesztve használják fel. Egyes névszerkezeti típusok hiányát emellett magyarázhatják területi eltérések vagy akár morfofonológiai körülmények is.⁴ Ami pedig a Kniezsa által említett pogány kori személynevek ügyét illeti, következtetése azt a feltevést is magában foglalja, hogy az ilyen szemléletű névadás szokása a 11. század közepe után már nem élt tovább a magyarság körében. Ezt azonban semmi nem bizonyítja, sőt az alapvető kézikönyvek arról szólnak, hogy e nevek még hosszú időn át használatban voltak (vö. pl. Benkő 1967: 379, Hajdú 2003: 348), mi több, valójában el sem tűntek a magyar névrendszerből, hanem a családnevek alapjává váltak. E névtípusnak az Árpád-koron végig húzódó előfordulására adatok százait idézhetjük az Árpád-kori személynévtárból is (ÁSz.). Az e személynevekből alkotott helyneveknek kormeghatározó értéke ennek megfelelően semmiképpen sem lehet.

A kormeghatározó értékkel felruházott helynévtípusok egy része (a pusztaszemélynévi, a patrocíniumi és a személynév + települést jelentő földrajzi köznévi összetételek) esetében a kronológiai határokat Kniezsa a típus helynévadatokban való előfordulásaira támaszkodva állapította meg. Ezt a gazdagabb forrásadottságokkal rendelkező 12–13. századra vonatkozóan tehette meg, ám az adatoltság figyelembevétele éppen azt a két idősíkot – a nevek keletkezését és a forrásokbeli feltűnését – csúsztatja egybe, amelyet éppen a nevek kormeghatározó értéke elméletének kidolgozásával kívánt szétválasztani. Nem azt szándékozom ezzel kétségbe vonni, hogy maguk a források ne szolgálhatnának a nevek kronologizálásának alapjául – sőt én magam alig látok erre más lehetőséget –, hanem csupán arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy Kniezsa elméletének megalapozása ezen a ponton önmagában is súlyos ellentmondást tartalmaz.

Az adatolás alapján megvont (főleg felső) időhatárok ügyéhez is ide kívánczok azonban két megjegyzés. Az újabb településnevek keletkezése és feltűnése a forrásokban nemcsak nyelvi és forrásadottságbeli kérdés, hanem elsődlegesen magának a településrendszer kialakulásának és változásának a következménye. Amikor ennek a folyamata lelassul, vagy akár megáll, sőt vissza is fordul (települések tömeges pusztulása révén), akkor ezt természetesen a nevek állománya is hűen visszatükrözi: az ilyen időszakokban a településnév-pusztulás gyakori, a -keletkezés pedig ritka jelenség lesz. E változásokat pedig ilyenformán nem feltétlenül köthetjük egy-egy nyelvi eszköz (pl. képző) elavulásához, kiveszéséhez.

4 Ehhez lásd Rácz 2008.

Másfelől pedig azt is érdemes figyelembe venni a Kniezsa által kijelölt kronológiai határokkal kapcsolatban, hogy az ő érdeklődése elsősorban az Árpád-kor korai időszakára összpontosult, s a tatárjárás utáni idők lényegesen kevesebb figyelemben részesültek nála.

4. A kormeghatározó településnevek elmélete a magyar névkutatás nagy hatású gondolata, amelyet – ahogyan erre átfogó bírálatában Kristó Gyula is felhívta a figyelmet (2000: 3–4) – valójában komolyabb kritika nélkül fogadtak el a magyar nyelv- és névtörténet kutatói éppúgy, mint a történész szakemberek. Kisebb módosításokat olykor-olykor hozzáfűztek ugyan, ezek azonban kizárólag az idesorolt névtípusok kronológiai határait érintették, többnyire olyan módon, hogy gazdag forrásfeltárás alapján az adatolásra támaszkodva kitágították az adott névtípus előfordulásának időhatárait.⁵

Szabó T. Attila is ilyen alapon módosította Kniezsának a puszta személynévi helynevekre vonatkozó felfogását megállapítva, hogy „nem látom igazolhatónak azt a megállapítást sem, hogy a puszta alanyesetben álló személynévi névadás csak a XIII. század közepéig volt eleven helynévadási mód. Adataink mást mondanak. [...] a hely-, illetőleg határnevek száz meg száza keletkezett ilyen módon a XVI–XVIII. században is”, sőt – folytatja a gondolatmenetet – „népünk, szinte egészen korunkig, élt e nomádnak nevezett névadási móddal” (Szabó T. 1940: 127–8). Véleményét mások is osztották, és bizonyára az sem véletlen csupán, hogy jórészt olyan kutatók, akik munkájuk során nagy számú újabb kori mikrotoponimával foglalkoztak.⁶ Az e körben felhozott példákat a helynevek kormeghatározó értékének elméletét vallók – nem túl meggyőző érveléssel – azonban másodlagos alakulású névformáknak tartották, amelyek többnyire valamilyen földrajzi köznévi utótag elmaradásával jöttek létre (vö. pl. Bárczi 1958: 158). A fent idézett megjegyzésével egyébként Szabó T. Attila lényegében túlmént a kronológiai határ módosításán, és kiiktatta az adott névtípust a kormeghatározó nevek köréből, s ezzel rámutatott a teória elméleti megalapozottságának hiányosságára, így áttételesen magának az elméletnek a tarthatatlanságára is.

A kormeghatározó helynevek elméletét, elsősorban Kniezsa ezzel kapcsolatban kialakított felfogását kétségkívül Kristó Gyula részesítette legalaposabb, legátfogóbb bírálatban (1976, 2000). Kritikája jórészt helytálló,⁷ s másokétól eltérően elméleti igényű, ám ő sem tudott túllépni a kronológiai határok módosításának eredményein. Mindez főképpen annak a következménye, hogy elméleti megalapozottságú bírálata

5 Ehhez lásd például Kázmér 1970: 21–22; Mező 1996: 231–234.

6 Közülük itt most csak az alábbiakat említem meg: Inczeffi 1970: 112; Végh 1981: 121.

7 Az azonban már más kérdés, hogy az általa felvázolt elméleti keret (főleg Kristó 2000) mennyire elfogadható.

elsősorban a történettudomány oldaláról közelít a kérdéshez, s véleményében a nyelvi, nyelvtudományi szempontok nemcsak, hogy háttérben maradnak, hanem gyakran módszertanilag is hibás módon jelennek meg.

5. Ez is indokolttá teszi azt, hogy a kormeghatározó helynevek ügyét röviden a nyelvi változásról vallott felfogások fényében is megvizsgáljuk.

A nyelvi változásoknak az egységességükben is megnyilvánuló sokféleségéből itt elsősorban a szóalakok létrehozásának és változásának a jellegzetességeit kell szemügyre venni, mivel a helynevek közvetlenül e nyelvi hálózatrendszerbe tartoznak bele. A Kniezsa által figyelembe vett jelenségek a szóképzések és a szóösszetételek, illetve a jelentésbeli, metonimikus szóalkotás körébe sorolhatók: e körben én azonban nem ismerem a szókincsnek olyan hasonló csoportjait, amelyek változása, produktivitása vagy annak megszűnése éppúgy évtizednyi pontossággal jellemezhető volna, mint ahogyan azt a fenti helynévtípusok esetében a helynévkutatók megkísérelték bemutatni. A változások ebben a körben (is) sokkal inkább elhúzódó, hosszan tartó jelenségek, s nehéz lenne magyarázatot találni arra, hogy miért lenne ez másképpen a helynevek egyes csoportjaiban. Az ide vont jelenségek nyelvi összefüggésrendszere sem igazolja tehát azt, hogy a szavak egy szűk körében egyáltalán feltehető lenne az általánostól eltérő ütemű változás, amihez aztán bármiféle kormeghatározó értéket hozzákapcsolhatnánk.

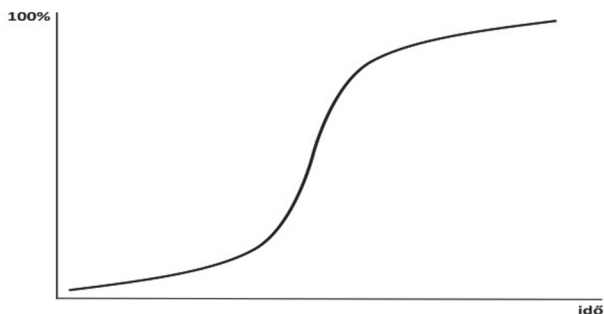
A helynevek rendszerét, keletkezését és változását újabban a funkcionális modell-elméletek alapján szokás leírni. Eszerint a beszélők a neveket megismerve, e nyelvi elemeket elsajátítva, birtokba véve a nevek szemantikai és morfológiai szerkezeti modelljeit is elsajátítják, s ezek a modellek további nevek felismeréséhez és újabbak létrehozásához is mintául szolgálnak. Ezzel szemben a hosszan ható újgrammatikus nyelvészeti hagyomány a nyelvi változást, működést úgy értelmezte, hogy van a nyelvi elemek létrehozásának egy olyan időszaka, amelyben az új elemek szabályok szerint, többnyire nagy számban jönnek létre, azt követően viszont az analógia révén egyedi minták alapján keletkezhetnek csak. Hasonló módon magyarázták a kormeghatározó nevek időhatárain túl keletkező azonos típusú nevek létrejöttét is.

A mai funkcionális nyelvészet a produktivitást és az analógiát nem állítja szembe egymással, hanem sokkal inkább összetartozónak tekinti őket.⁸ A nyelvi változásokat eszerint egy *f*-görbéhez hasonlíthatjuk (lásd az 1. ábrát), amely a jelenség produktivitásának a változását is szemléletesen leírja: a nagy produktívitású időszakot hosszú kialakulási szakasz vezet be, és ugyancsak hosszú ideig tart a jelenség elgyöngülésé-

8 Ehhez lásd pl. Ladányi 2007: 52–6, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 46 kkt., továbbá Fehér K. 2013, 2014, Szentgyörgyi 2013. E kérdéskör mai interpretálásához lásd még Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvleírás*. Kolozsvár, 2013.

nek, lecsengésének időszaka is. Merev időhatárokkal azonban a nyelvi jelenségek esetében semmiképpen sem számolhatunk, s mindezt tovább árnyalják a nyelvhasználói különbségek, amelyek között fontos figyelembe venni – a helynevek esetében különösen s pláne a régi nyelvre vonatkozóan – a területi eltérésekből adódó változékonyságot is.

1. ábra. A nyelvi változások időbeli lefolyásának, valamely jelenség elterjedésének modellje

Ha tehát a fentiek alapján a helynévtípusok kormeghatározó értékéről nem is beszélhetünk, természetesen vizsgálhatjuk az egyes névalkotási módok, névtípusok létrejöttének produktív időszakát, ha úgy tetszik: divatját. És ebben a tekintetben Kniezsa István idevágó kutatásait, eredményeit s magát az itt tárgyalt elméletét is igen előremutatónak láthatjuk, mivel ráirányította a figyelmet egyfelől a helynevek tipológiai leírásának fontosságára, másfelől pedig e típusok időbeli változékonyságára. A nevek időbeli történetét – kronológiai értékek híján – adataik alapján vizsgálhatjuk, noha tudjuk, hogy ezek a nevek keletkezéséhez képest többnyire időbeli késést mutatnak. A különböző névtípusoknál ez a körülmény azonban nyilvánvalóan azonos módon jelenik meg, s így a névtípusok egymáshoz viszonyított, relatív kronológiája megbízhatóan bemutatatható.⁹ A nevek keletkezésének ügye pedig feltétlenül kiegészítendő a változások tipológiai elemzésével,¹⁰ amely különös élességgel világíthat rá a rendszer belső módosulásaira. A kronológiai elemzések azonban csakis úgy járhatnak megbízható eredménnyel, ha minél gazdagabb, teljesebb adatolásra támaszkodunk ennek során úgy, ahogyan arra már sok évtizeddel ezelőtt egyes névfajtákra, korokra és térségekre vonatkozóan Szabó T. Attila is példát adott.

9 Ehhez lásd Rác Anitának az e kötetben található írását.

10 Ennek elméletét és módszertanát a településnevekre vonatkozóan Tóth Valéria dolgozta ki (2008).

HIVATKOZÁSOK

- ÁSz. = Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004.
- Balassa Iván 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Budapest.
- Bárczi Géza 1958. A tulajdonnevek. In: Bárczi Géza, *A magyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Budapest. 122–62.
- Benkő Loránd 1967. A magyar tulajdonnevek története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Budapest. 1967. 374–88.
- Fehér Krisztina 2013. Analógia és hálózatmodell. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvleírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 66–87.
- Fehér Krisztina 2014. Grammatikaelmélet és kognitív pszichológia. Algebrai szabályok, statisztikai analógiák. *Magyar Nyelvjárások* 52: 125–170.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok*. Megjelenés alatt.
- Imre Samu 1976. Szabó T. Attila hetven éves. *Magyar Nyelv* 72: 245–248.
- Incze Géza 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kázmér Miklós 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Budapest. 2: 365–472.
- Kniezsa István 1943–44. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok. I–II*. Budapest. 111–313.
- Kristó Gyula 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica. Tomus LV. Szeged.
- Kristó Gyula 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- Melich János 1925–29. *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest.
- Rácz Anita 2008. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.

- Rácz Anita 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. Debrecen.
- Szabó T. Attila 1940. A magyar helynévadás történetéhez. *Magyar Nyelv* 36: 127–129.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Analógia – diakrón szemmel. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvtudomány*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 215–324.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- Végh József 1981. Földrajzinév-kutatásunk elvi kérdéseiről. In: Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 121–123.

SUMMARY

Toponyms and the Identification of Their Genesis

The study covers a theory of the research of Hungarian historical toponyms, namely, the one according to which the genesis of certain old types of toponyms can be identified quite precisely, consequently, the period of emergence of toponyms belonging to a particular type can be established independently of their occurrence in sources. This theory was developed by István Kniezsa in the 1930s and 1940s, and has been used both by onomastic researchers and practitioners of historiography to this day. The present paper highlights the fact that this theory does not have any homogenous theoretical background, and that the arguments applied in the case of the different types are also inadequate for establishing the above parameters. In present-day, functional approach based onomastics, the changing of names is seen as an elongated process, therefore the productivity of name types cannot be characterised by rigid time limits, their chronology with reference to each other can only be described by quantitative indicators.